

“BOLALAR NUTQINING RIVOJLANISH XUSUSIYATLARI.

Ruziyeva Guzal Shuxrat qizi.

*Alfraganus Universitety Pedagogika fakulteti defektologiya
(logopediya) yo'nalishi 3-bosqich talabasi.*

Ilmiy rahbar.

Utbasarova Umida Mexmanovna.

Alfraganus Universitety Pedagogika va Psixologiya kafedrasi o'qituvchisi.

Annotatsiya: *Ushbu maqolada bolalar nutqining fonetik, leksik, grammatik, semantik va pragmatik komponentlari hamda ularning rivojlanish xususiyatlari yoritilgan.*

Kalit so'zlar: *Nutq, nutqning shakllanish davrlari, nafas olish, ovoz hosil bo'lish, artikulyatsiya apparati rivojlanishi, pedagogik mahorat, ota-ona e'tibori, nutq sof va aniq bo'lishi.*

Bolaning nutqi kattalar nutqi asosida rivojlanib boradi. Nutqining to'g'ri shakllanishi atrofdagilar nutqiga, nutqiy tajribaga, to'g'ri nutq muhiti va ta'lim-tarbiyaga bog'liq.

Nutq tug'ma qobiliyat emas, balki hayot davomida bolaning jismoniy va aqliy rivojlanishi bilan parallel ravishda shakllanib boradi.

Nutq buzilishlarini o'rganish, tushunish uchun bola nutqining normal rivojlanish yo'lini, bu jarayonning o'ziga xos xususiyatlarini, nutqning muvaffaqiyatli shakllanishida katta rol o'ynovchi sharoitni bilish lozim.

Bundan tashqari bola nutqining rivojlanish davrlarini aniq bilish zarur. Bu esa nutqning rivojlanishi jarayonidagi u yoki bu kamchiliklarni o'z vaqtida bilish va aniqlash uchun kerak bo'ladi. Masalan, 1 yosh-u 4 oylik bola gapirmayapti. Pedagog bolaning normal rivojlanishida birinchi so'zlar qachon paydo bo'lishini bilsa, u holda u bu bolaning normal yoki nonormal rivojlanayotganini hal qila oladi.

Bola nutqining rivojlanish xususiyatlarini bilish, nutq buzilishlariga to'g'ri diagnoz qo'yish uchun ham zarurdir. Ba'zi mutaxassislar 3 yoshli bolaning tovush talaffuzidagi kamchiliklarni bartaraf etish uchun uni logoped qabuliga yuboradilar. Bu to'g'rimi? Yo'q, albatta. Chunki nutqi normal rivojlanayotgan bolaga hali bu yoshda ba'zi bir tovushlarni noto'g'ri talaffuz etish xos bo'ladi. Bu ko'rinish fiziologik dislasiya deb atalib, bu shu yoshdagi bolalarda artikulyatsiya apparatining hali yetarli darajada shakllanmaganligini bildiradi. Nutq kamchiliklarini bartaraf etishda to'g'ri va aniq tarbiyaviy-tuzatish ish

rejasini tuzish uchun bola nutqining rivojlanish qonuniyatlarini yana bir karra bilish zarur hisoblanadi.

Mualliflar bola nutqining shakllanish davrlarini turlicha ko'rsatadilar, ularni har xil nomlaydilar va har birining yosh chegaralarini turlicha ifodalaydilar.

G.L. Rozengrad-Pupko bolada nutq rivojlanishini ikki davrga ajratadi:

- 1) tayyorlov davri (2 yoshgacha);
- 2) nutqning mustaqil shakllanish davri.

A.N. Leontev bola nutqining shakllanishini 4 davrga bo'lib ko'rsatadi:

- 1) tayyorgarlik davri-bir 1 yoshgacha;
- 2) bog'chagacha bo'lgan davr- 3 yoshgacha;
- 3) maktabgacha bo'lgan davr-7 yoshgacha;
- 4) maktab davri.

Bu davrlarning to'liq tavsifi ustida to'xtalib o'tamiz. Shunday qilib, birinchi davr - tayyorgarlik davri (bola tug'ilgandan bir yoshgacha).

Bola tug'ilgan daqiqadan boshlab ovoz chiqaradi. Bu ovoz qichqiriq va yig'idan iborat bo'ladi. To'g'ri, bu ovoz odam nutqidan uzoq. Lekin ana shu qichqiriq va yig'i nutq apparatining 3 bo'limini (nafas olish, ovoz hosil bo'lish, artikulyatsion) rivojlanishida katta rol o'ynaydi.

Ikki hafta o'tgach, bola gapirayotgan odamning ovozigacha e'tibor bera boshlaydi. Unga gapirayotganda quloq soladi, yig'lashdan to'xtaydi. Bir oyligining oxiriga borib, uni mayin qo'shiq (alla) ostida tinchlantirish mumkin bo'lib qoladi. Keyinchalik u boshini gapirayotgan odam tomonga buradi yoki uni ko'zlari bilan kuzatadi. Tez kunda bola intonatsiyaga e'tibor bera boshlaydi: mayin gapirganda tinchlanadi, keskin intonatsiyaga-yig'laydi.

2 oylik atrofida gu-gulash, 3-oyning boshida bo'g'inlarning talaffuzi paydo bo'ladi (aga-aga, ta-ta, ba-ba va boshqalar). Bunda tovushlar birikmasi aniq artikulyatsiya qilinmaydi.

Bolalarning chuqurlashi haqida biz ko'pgina lug'atlardan va bolalar nutqining rivojlanishi bilan bog'liq masalalar yoritilgan istalgan adabiyotdan umumiy ma'lumotlarni olishimiz mumkin. Aniq ma'lumotlarga kelsak, bizning bu masalada nochorligimiz seziladi. Chug'urlash etapining rivojlanishi haqidagi aniq va sistemali kuzatilgan ma'lumotlardan tuzilgan yagona maqola yaqini vaqtlargacha G. Goer (Deryagina) va A.E. Goer (1927) tegishli edi. Bunda ham faqat bitta bola kuzatilgan edi. Shuning uchun namoyon bo'lgan faktlarning barchasi chug'urlash etapining rivojlanishidagi umumiy qonuniyatlarga qanchalik ko'p yoki kamroq taalluqligini aniqlash mumkin emas va bu faktlarda shu bolaning individual xususiyatlari ham mujassamlashganini unutmaslik kerak.

Bolalarning exolalik reaksiyalari 3 xil ko'rinishda bo'lishi mumkin. Birinchi ko'rinishda atrofdagilar bolaga chug'urlashida bor bo'lgan tovushlarni talaffuz qiladilar. Bu holatda exolalik reaksiya birmuncha muvaffaqiyatli chiqadi. Biroq bu reaksiyaning roli, autoexolaliyaning roli singari, chuqurlash etapining rivojlanishi uchun faqat umumiy rag'batlantiruvchi bo'lib ifodalanishi mumkin.

Exolalik reaksiyaning ikkinchi ko'rinishida atrofdagilar bolaning chug'urlash etapida ayni vaqtda yo'q bo'lgan tovushlarni talaffuz qiladilar yoki gapiradilar. Bu tovushlar qo'yilgan dastur bo'yicha ancha kechroq paydo bo'lishi kerak. Exolalik reaksiya nol bo'lib qoladi, ya'ni bola bu tovushlarga umuman ta'sirlanmaydi, agar ta'sirlansa ham baribir yana chug'urlashi tarkibidagi tovush artikulyatsiyalariga e'tibor qiladi. Exolalik reaksiyaning bu ko'rinishi ish ham birinchi ko'rinishi singari asosan umumiy rag'batlantiruvchi rol o'ynaydi.

Exolalik reaksiyaning uchinchi ko'rinishi quyidagicha: bolalarga chug'urlash etapida yo'q tovushlar talaffuz etiladi. Biroq bunda o'zining akustiko-artikulyatsion belgilari bo'yicha atrofdagilar talaffuziga yaqin tovushlar bo'ladi. Bu holda bola tovush obrazining ta'siri ostida oldinga bir qadam tashlaydi, chunki uning artikulyatsiyasi berilgan tovushga to'g'ri kelishi kerak. Bunday turdagi rag'batlantirishlar ko'rinishidan chug'urlash tarkibini boyitishda birmuncha samaralidir. Exolalik reaksiyaning uchinchi ko'rinishi ta'siri ostida bu etap rivojlanishi uchun qo'yilgan dastur, ayniqsa uning tugashi bosqichida muayyan korrekativlar kiritilishi mumkin. A.D. Salaxova ham exolaliya hisobiga undoshlarni yumshoq va qattiq belgisiga ko'ra bir-biriga qarshi qo'yib ma'lumot olgani ehtimoldan xoli emas. Ko'rinib turibdiki, chug'urlash etapining rivojlanishida bola eshituvining roli asosan ovoz reaksiyalarini umumiy rag'batlantirishga va bolaga nasliy berilgan artikulyatsion programmasini ma'lum miqdorda tuzatishga olib keladi. Bolada nutqiy rivojlanish programmasining mavjudligi haqidagi taxminlar to'g'ri bo'lsa, u holda bu programmani amalga oshirishda muayyan qonuniyat mavjud bo'lishi kerak, xususan chug'urlash etapida u yoki bu tovushlarning tartib bilan paydo bo'lishi singari. Biroq shu paytgacha bu munosabatda biron-bir qonuniyatlarni aniqlash imkoni bo'lmadi. Bolalar nutqi masalalari bilan shug'ullanuvchi olimlar ko'rinishidan yakdil fikrdalar: chuqurlash etapida hech qanday umumiy qonuniyatlar yo'q va nutqgacha bo'lgan davrda tovushlar tartibsiz paydo bo'ladi.

Bola hayotining birinchi yilining oxiriga kelib, unda nutqiy aloqada bo'lish ehtiyoji o'sib boradi. U bir nimani olishni, so'rashni, aytishni xohlaydi. Bu ehtiyoj bolaning butun faoliyatida ishtirok etadi va unda aktiv nutqning

paydo bo'lishini belgilab beradi. Bir yoshning oxiridan boshlab bolada aktiv nutq rivojlana boshlaydi, birinchi so'zlar paydo bo'ladi. Ammo bu so'zlar ko'pincha faqat bolaga, uning yaqinlariga tushunarli bo'ladi.

Ikkinchi davr – bog'chagacha bo'lgan davr (bir yoshdan 3 yoshgacha)

Bolada birinchi so'zlar paydo bo'lgandan so'ng, tayyorlov davri tugab, aktiv nutqni egallash davri boshlanadi. Bu vaqtda bola atrofdagilar artikulyatsiyasiga e'tibor beradi. U gapirayotganlar orqasidan so'zlarni ko'p marotaba takrorlaydi va o'zi ham so'zlarni talaffuz qiladi. Talaffuz vaqtida bola ba'zi tovushlarni noto'g'ri talqin etadi, o'rnini almashtiradi yoki o'z nutqida qo'llamaydi. Bu vaqtda bola bir so'z yoki tovushlar birikmasi bilan predmetni ham, iltimosni ham, his-tuyg'uni ham ifodalashi mumkin.

Bola hayotining 2-3 yiliga kelib, uning lug'at boyligi sezilarli darajada boyib boradi.

Shuni ta'kidlash kerakki, ko'pgina xilma-xil tadqiqotchilar bola lug'at boyligining o'sib borishida turli raqamli ma'lumotlarni ko'rsatadilar. Eng keng tarqalgan ma'lumotga ko'ra, bolalarning lug'at boyligini bog'chagacha bo'lgan davrda o'sishi quyidagi raqamlarni ko'rsatadi:

1 yosh-u 6 oyda —10 - 15 ta so'z, 2-yilning oxiriga kelib — 300 ta so'z, 3 yoshga borganda - 1000 ta so'z.

Bola hayotining 3-yiliga kelib, nutqning grammatik tomoni shakllana boshlaydi. Avval bola o'z xohish va iltimoslarini bir so'z bilan ifodalaydi. Keyinchalik 1—2 ta so'zdan iborat sodda jumlar paydo bo'la boshlaydi.

Uchinchi davr – maktabgacha bo'lgan davr (3 yoshdan 6 yoshgacha).

Maktabgacha bo'lgan davrda bolalar birinchi navbatda artikulyatsion jihatdan oson talaffuz etiladigan: lab-lab, lab-til undoshlari - p, b, m, f, ye va boshqalarni o'rganadilar. Artikulyatsion jihatdan talaffuz etish qiyin bo'lgan: shivirlovchi, sirg'aluvchi (s, z, sh, j, ch) va sonor (r, l), til or=a (k, g) tovushlarini talaffuzinn egallashda qiynaladilar. Shuning uchun bolalar bu tovushlarni nutqda noto'g'ri qo'llaydilar yoki talaffuz etmaydilar.

3—7 yoshgacha bo'lgan davrda bolalarda eshitish malakalari rivojlanib boradi, bu esa bolaning o'z talaffuzini nazorat qilishga imkoniyat yaratadi. Ba'zi hollarda bola o'z kamchiligini to'g'rilaydi. Unda fonematik idrok shakllanib boradi.

Bu davrda lug'at boyligining o'sishi davom etadi. Bolaning 4-6 yoshida uning aktiv lug'ati 3000-4000 ta so'zgacha yetadi. Lug'at boyligi o'sib borishi bilan birgalikda nutqning grammatik tomoni xam rivojlanib boradi.

Bola hayotining 4-yiliga kelib, ular o'z nutqlarida sodda va murakkab gaplarni qo'llay boshlaydilar. 5 yoshga kelib esa, qo'shma gaplardan erkin

foydalana oladilar. 5 yoshli bolalar qo'shimcha savollarsiz hikoya va ertaklarni aytib berish qobiliyatiga ega bo'ladilar.

Bu davrda fonematik idrok sezilarli darajada rivojlanadi. Bola avval unli va undoshlarni, so'ng sonor, shovqinli va sirg'aluvchi tovushlarni ajrata boshlaydi.

Normada 4 yoshli bola barcha tovushlarni ajrata olishi, unda fonematik idrok shakllangan bo'lishi lozim.

Bu vaqtga kelib tovushlarni to'g'ri talaffuzining shakllanishi tugallanadi va bola har tomonlama to'g'ri, aniq gapiradi.

To'rtinchi davr - maktab davri (7 yoshdan 17 yoshgacha).

Bu davrning o'ziga xos tomoni shundaki, bolalar nutqining rivojlanishi oldingi davrlardagiga nisbatan ongli ravishda ro'y beradi. Bu davrda bolalar tovushlar analizi, nutqning grammatik qonuniyatlarni egallaydilar.

Bu davrda nutqning yangi turi yozma nutq yetakchi rol o'ynaydi. Grammatik konstruksiyalar ham murakkablashib boradi: chunki, agar, qachonki kabi bog'lovchilarni ishlata boshlaydilar. Bu bolaning tafakkur jarayonlari murakkablashib borayotganligini va bu nutqda o'z ifodasini topayotganligini ko'rsatadi.

Bola nutqining rivojlanish jarayoni o'z vaqtida to'g'ri kechishi uchun maxsus sharoitlar zarurdir.

Buning uchun:

- bola ruhiy va jismoniy jihatdan sog' bo'lishi;
- normal aqliy qobiliyatga ega bo'lishi;
- normal eshitishi va ko'rishi;
- yetarli darajada ruhiy aktivlikka ega bo'lishi;
- gaplashish ehtiyojiga ega bo'lishi;
- to'g'ri nutq muhitiga ega bo'lishi lozim.

Bolada nutqning normal rivojlanishi, unga doimo yangi tushunchalarni o'zlashtirib olishga, tevarak-atrof haqidagi bilim va tasavvurini kengaytirishga

imkoniyat yaratadi. Shunday qilib, nutq, uning rivojlanishi tafakkurning rivojlanishi bilan uzviy bog'liqdir.

Xulosa qilib aytish mumkinki: Bolaning nutqi qanchalik to'g'ri va lug'ati boy bo'lsa, unga o'z fikrlarini bayon qilish shunchalik oson bo'ladi, atrof – olamni idrok etish uchun imkoniyat kengayadi, kattalar va o'z tengdoshlari bilan bo'lgan munosabati to'liq va mazmunli bo'ladi, uning psixik rivojlanishi ham faol ravishda amalga oshadi. Shuning uchun ham bolalarda nutqning o'z vaqtida shakllanishi, uning sof va to'g'riligi haqida qayg'urish, bola qaysi tilda nutqi shakllanayotgan bo'lsa, mana shu til normalarida namoyon bo'luvchi turli

nuqsonlarni oldini olish imkonini beradi. Bola bilan ish olib borishda nafaqat pedagog balki, ota-onaning ham e'tibori juda katta ahamiyatga ega.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

1. Toxtayarova.Sh.E, Shakirova.Sh.D, Abidova.N.Z. Nutqning ontogenezdada rivojlanishi. T.: Innovatsiya-Ziyo. 2020.
2. Ayupova M.Y. Logopediya.T.: Faylasuflar jamiyati. 2017.
3. Волкова Л.С., Шаховская С.Н., Логопедия – М.: Владос. 2002.
4. Shomaxmudova R.R., Mo'minova L.R. Bolalar nutqidagi nuqsonlar va ularni bartaraf etish usullari. Razzaqov A.J. 2015

